

Paweł Paszko OFMCap¹

ORCID: 0000-0001-6607-5409; pawel.paszko@upjp2.edu.pl

Papieski Uniwersytet Gregoriański w Rzymie

Starotestamentalne „zaświaty” jako *mundus inversus*

Streszczenie

Poglądy starożytnych na temat życia pozagrobowego mogą być poddawane wielorakim interpretacjom. Niniejszy artykuł prezentuje wyobrażenia o „zaświatach” obecne w Starym Testamencie na tle uniwersalnej koncepcji, zwanej *mundus inversus*, czyli „świat na opak”. Idea ta nie tylko dobrze nadaje się do ukazania w szerszej perspektywie kulturowej poszczególnych fragmentów biblijnych, ale dzięki swej powszechności i interdyscyplinarnemu charakterowi może stanowić punkt wyjścia w poszukiwaniu nowych kierunków interpretacji biblijnej. Życie pozagrobowe powszechnie jawi się człowiekowi jako „świat odwrócony do góry nogami”.

Słowa kluczowe: Stary Testament, życie pośmiertne, „świat na opak”, hermeneutyka biblijna

Abstract

Old Testament’s “the Afterlife” as *mundus inversus*

The ancients’ imagination of what the afterlife looked like can be interpreted differently. This paper shows what Old Testament beliefs were about “the beyond” against the background of the universal human concept known as *mundus inversus* (“world upside down”). This idea is not only well suited to present some biblical texts in a wider cultural perspective, but thanks to its universal and interdisciplinary character, it can be a starting point in research for new directions in biblical interpretation. In fact, “the afterlife” is commonly perceived as a “world turned upside down”.

Keywords: Old Testament, afterlife, “world upside down”, biblical interpretation

¹ Paweł Paszko OFMCap – ur. 1983 roku, doktor teologii biblijnej (Papieski Uniwersytet Gregoriański w Rzymie, 2018), formator zakonny i wykładowca w Studium Franciszkańskim w Krakowie, autor opracowania na temat starotestamentalnych pieśni kobiet: „*Mundus inversus*” nei cantici femminili dell’Antico Testamento, Roma 2019 (Analecta Biblica, 227).

W szerokim wachlarzu starożytnych wierzeń szczególne miejsce zajmują wyobrażenia dotyczące tzw. życia pozagrobowego, czyli sposobu egzystowania człowieka po śmierci. Motyw ten pojawia się we wszystkich kulturach starożytnego Bliskiego Wschodu. Chociaż z zasady śmierć była uważana za kres prawdziwego życia, a rzeczywistość pozagrobową nie była dostępna dla żywych, w antycznych tekstach nie brakuje wypowiedzi na temat losu człowieka po śmierci. Problem „zaświatów”, od zawsze intrygujący ludzką wyobraźnię, znajduje swoje odzwierciedlenie również w tradycji biblijnej.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest prezentacja poszczególnych świadectw Pisma Świętego Starego Testamentu odnoszących się do wizji życia pozagrobowego². Zagadnienie to ujęte będzie w konkretnym kluczu hermeneutycznym – w świetle idei „świata na opak” (*mundus inversus*). W tym celu najpierw zostaną przedstawione ogólne założenia koncepcji *mundus inversus* w całej swojej złożoności (1), aby następnie móc uchwycić jej obecność w wierzeniach na temat życia pozagrobowego wśród różnych kultur (2). Punktem docelowym tak nakreślonego studium będzie prezentacja specyficznego biblijnego spojrzenia na kształt życia po śmierci jako „świata do góry nogami”, wyłaniającego się ze starotestamentalnych świadectw (3).

1. Idea *mundus inversus*

*Mundus inversus*³ to bardzo pojemna idea, która znajduje swoje zastosowanie niemal we wszystkich obszarach ludzkiej działalności i określana

² Z uwagi na rozległy charakter podejmowanego zagadnienia oraz znaczące różnice między staro- a nowotestamentalnym ujęciem problemu życia po śmierci, niniejszy artykuł ogranicza się do jedynie Starego Testamentu.

³ Termin ten znany jest i tłumaczony na różne języki jako: *świat na opak*, *world upside down*, *topsy turvy world*, *mondo alla rovescia*, *mundo al revés*, *monde à l'envers*, *monde inversé*, *verkeerde wereld*, *verkehrte Welt*, czy *iznanocnyj mir*. Zob. R. Lachmann, *Verkehrte Welt*, w: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Hrsg. J. Ritter, K. Gründer, G. Gabriel, Bd. 11, Basel 2001, s. 705; D. Kunzle, *World Upside Down. The Iconography of a European Broadsheet Type*, w: *The Reversible World. Symbolic Inversion in Art and Society*, ed. B.A. Babcock, Ithaca-London 1978, s. 41 (Symbol, Myth and Ritual).

jest mianem powszechnej właściwości ludzkiego myślenia⁴. Samo pojęcie „świat na opak” wskazuje na nieoczekiwany kontrast pomiędzy prezentowaną rzeczywistością a sposobem, w jaki świat bywa normalnie odbierany⁵. Chodzi zatem o „każdy sugestywny akt zachowania, który odwraca, zaprzecza, znosi lub stanowi alternatywę dla powszechnie uznawanych kodów kulturowych, wartości i norm; czy to lingwistycznych, literackich i artystycznych, czy też religijnych, społecznych bądź politycznych”⁶.

Topos ten, wspólny dla wyobrażeń różnych ludów i kultur, zdaje się mieć charakter ogólnoludzki i uniwersalny⁷. Barbara Kornacka mówi o klasycznym schemacie „świata na opak”, jako o „odwróceniu hierarchicznym”, to znaczy o przesunięciu na dół tego, co jest w górze, i odwrotnie, zarówno w sensie relacji międzyludzkich, jak i relacji człowieka ze światem czy ze sferą sacrum⁸. Takie naruszenie ideowo-symbolicznej struktury świata zdolne jest przekraczać każdą granicę czasu czy przestrzeni⁹.

Mimo prób ujęcia tak szerokiego motywu w zwartą definicję, wydaje się niemożliwym sprowadzenie go do jednolitej zasady czy ograniczenie do jednowymiarowej interpretacji¹⁰. Ta idea bowiem obejmuje przeróżne pola ludzkiego zaangażowania i odnosi się do bardzo wielu aspektów życia człowieka. Jedynym punktem stycznym dla wszystkich przejawów *mundus inversus* okazuje się prosty fakt, że „wszystko zostaje odwrócone względem normalnego stanu rzeczy”¹¹. Dlatego topos „świata na opak”

⁴ Zob. P. Kruger, *Symbolic Inversion in Death. Some Examples from the Old Testament and the Ancient Near Eastern World*, „*Verbum et Ecclesia*” 26 (2005) no. 2, s. 399.

⁵ Zob. R.L. Colie, *Paradoxia Epidemica. The Renaissance Tradition of Paradox*, Princeton 1966, s. 13.

⁶ B.A. Babcock, *Introduction*, w: *The Reversible World*, s. 14.

⁷ Zob. B. Kornacka, „*Mundus inversus*” ossia sui principia carnevaleschi nella pubblicità televisiva italiana, „*Studia Romanica Posnaniensia*” 32 (2005), s. 162; por. także A. Rathaus, *Disputa theologica in un mondo alla rovescia. Il dramma su Abramo di Moshè Zacuto*, „*Altre Modernità*” 7 (2011) n. 1, s. 9.

⁸ B. Kornacka, „*Mundus inversus*” ossia sui principia carnevaleschi, s. 163.

⁹ Zob. A. Basson, „*Only ruins remain*”. *Psalm 74 as a Case of „Mundus Inversus”*, „*Old Testament Essays*” 20 (2007) no. 1, s. 128.

¹⁰ Zob. A. Rathaus, *Disputa theologica*, s. 9.

¹¹ P. Kruger, *A Woman Will „Encompass” a Man. On Gender Reversal in Jer 31,22b*, „*Biblica*” 89 (2008) no. 3, s. 382.

cechuje się pewną ambiwalencją: z jednej strony jego przejawy mogą budzić lęk i niepokój, zaś z drugiej, jako elementy komedii i satyry, mogą prowokować śmiech i radość¹². Taki niejednoznaczny i intrygujący efekt emocjonalny rozpatrywanej idei jest widziany jako przyczyna długiej fascynacji „światem na opak” i jego trwałej obecności na przestrzeni dziejów¹³. Motyw *mundus inversus* znajduje swoje zastosowanie nie tylko przy określaniu takich zjawisk społecznych, jak rewolucje¹⁴, migracje¹⁵ czy rozwój ekonomiczny¹⁶, ale wyraźnie obecny jest także w klasycznym kanonie filozofii (Hegel)¹⁷ czy psychologii (Freud)¹⁸.

W typologii idei „świata na opak” Raymond C. Van Leeuwen wyróżnia dwa równoległe i zachodzące na siebie wymiary: odwrócenie porządku kosmicznego („cosmic slot”) oraz odwrócenie porządku społecznego („social slot”)¹⁹. Do tych dwóch wymiarów warto dołączyć jeszcze jeden, szczególnie relewantny w kontekście literatury biblijnej, to znaczy

¹² Stąd funkcję toposu *mundus inversus* definiuje się za pomocą dwumianu „relatywizacja-absolutyzacja: „Die Form der Inversion ist ambivalent. Sie kann die bestehende Ordnung sowohl *relativieren* als auch *verabsolutieren*. Sie führt einmal vor Augen, dass alles auch anders möglich ist, und macht andererseits klar, dass es anders nicht geht, sondern dass die Umkehrung der Ordnung dem Zusammenbruch des Lebens gleichkommt. Außerdem kann das Motiv der Chaos-Beschreibung [...] ebenso mit der *Trauer* wie mit dem *Lachen* verknüpft sein. Die *Verkehrte Welt* gehört zu den Trauerritten wie zu den karnevalesken Riten der Lachkultur” (J. Assmann, *Literatur und Karneval im Alten Ägypten*, w: *Karnevaleske Phänomene in antiken und nachantiken Kulturen und Literaturen*, Hrsg. S. Döpp, Trier 1993, s. 42 [Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium, 13]).

¹³ Zob. H. Jebens, *Verkehrte Welt*, w: *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*, Hrsg. H. Cancik, B. Gladigow, K.-H. Kohl, Bd. 5, Stuttgart 2001, s. 326.

¹⁴ Por. np. C. Hill, *The World Turned Upside Down. Radical Ideas During the English Revolution*, Harmondsworth 1975.

¹⁵ Por. np. M. Phillips, *The World Turned Upside Down. The Global Battle over God, Truth, and the Power*, New York 2010.

¹⁶ Por. np. G. Nardozi, *Il mondo alla rovescia. Come la finanza dirige l'economia*, Bologna 2015.

¹⁷ Zob. G.W.F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Berlin 1832, s. 121–122. Por. H.-G. Gadamer, *Die verkehrte Welt*, w: *Hegel-Tage Royaumont 1964. Beiträge zur Deutung der Phänomenologie des Geistes*, Hrsg. H.-G. Gadamer, Bonn 1966, s. 135–154 (Hegel-Studien, 3).

¹⁸ Zob. S. Freud, *Gesammelte Werke chronologisch geordnet*, Bd. 11: *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, London 1940, s. 182–184.

¹⁹ R.C. Van Leeuwen, *Proverbs 30:21-23 and the Biblical World Upside Down*, „Journal of Biblical Literature” 105 (1986) Issue 4, s. 602–603. Por. P. Kruger, „*Mundus Inversus*” and the Phenomenon of Cursing. Some Examples from the Ancient Near East and the Hebrew Bible,

wymiar religijny, który wyraża się w odwróceniu porządku dotyczącego sfery transcendentnej, a więc niedoświadczanej empirycznie. Taka systematyka wydaje się adekwatna w analizie złożonej koncepcji „świata na opak”, ponieważ podchodzi do zagadnienia zgodnie z naturą rzeczywistości poddawanej inwersji²⁰. Chodzi zatem o trojaki przejawy *mundus inversus*: w porządku naturalnym (kosmicznym)²¹, kulturowym (społecznym)²² oraz religijnym (transcendentnym)²³.

w: *Weltkonstruktionen. Religiöse Weltdeutung zwischen Chaos und Kosmos vom Alten Orient bis Islam*, Hrsg. P. Gemeinhardt, A. Zgoll, Tübingen 2010, s. 50 (Oriental Religions in Antiquity, 5).

²⁰ Szerzej na ten temat: P. Paszko, „*Mundus inversus*” nei cantici femminili dell'Antico Testamento, Roma 2019, s. 58–61 (Analecta Biblica, 227).

²¹ Chodzi o wyobrażenia, które starają się uchwycić rzeczywistość niekorespondującą, ale przeciwstawną, względem naturalnego porządku świata i życia, np.: mucha łapiąca w sieć pająka, latające ryby, czy mrówka rodząca osła (zob. G. Cocchiara, *Il mondo alla rovescia. I primi studi sul folklore, la cultura e irrazionale e sul rovesciamento dissacrante della realtà*, Torino 1981, s. 15–16 [Universale Scientifica, 218/219]). W literaturze starotestamentalnej również obecne są tego typu odwrócenia, np. „Wilk zamieszka wraz z barankiem, pantera z koźlęciem razem leżeć będą, cielę i lew paść się będą społem i mały chłopiec będzie je poganiał” (Iz 11, 6); albo „Pan zamienia rzeki w pustynię, oazy na ziemię spragnioną” (Ps 107, 33). Biblijny Bóg ma zdolność do przemiany samej natury, włączając ją w proces zbawczego odwracania porządku tego świata.

²² Chodzi o zmianę kulturowego status quo. Polega to na odwróceniu relacji pomiędzy członkami jakiejś społeczności, albo wewnątrz określonej przestrzeni ludzkiej aktywności. Jest to nieoczekiwane, rewolucyjne, a czasem nawet skandaliczne. W ludowych motywach funkcjonują takie obrazy *mundus inversus* jak: dziecko pouczające swoją matkę, kobieta-wojownik i mężczyzna-niańka, ubogi dający jałmużnę bogaczowi, czy chłop zmuszający pana do pracy (zob. G. Cocchiara, *Il mondo alla rovescia*, s. 224–236). Także na kartach Biblii dość powszechny jest ten typ „świata na opak”, np.: „Książętami ustanowię im chłopców, młokosy będą panować nad nimi. Ludzie gnębić będą jeden drugiego i przyjaciel przyjaciela. Wyrostek sponiewiera starca, i prostak dostojnika” (Iz 3, 4–5); albo: „Pan stworzył nową rzecz na ziemi: niewiasta zatroszczy się o męża” (Jr 31, 22).

²³ Chodzi o treść wierzeń i poglądów religijnych, które odwołują się do rzeczywistości pozazmysłowej, w której dostrzegalne jest zjawisko *mundus inversus*. Jako typowe przykłady można przytoczyć ludowe wyobrażenia o symptomatycznym odwróceniu ról czy atrybutów postaci ze sfery sacrum: „Bóg nie zainteresowany wiarą” (zob. G. Cocchiara, *Il mondo alla rovescia*, s. 117), albo „diabeł spowiadający pod szubienicą” (G. Cocchiara, *Il mondo alla rovescia*, s. 222). Na polu biblijnym odnaleźć można obrazy, które, ujmując rzeczywistość z Bożej perspektywy, jawią się właśnie jako „świat na opak”, np.: „ciemność nie będzie ciemna dla Ciebie, a noc jak dzień zajaśnieje: mrok jest dla Ciebie jak światło” (Ps 139, 12); albo „tysiąc lat w Twoich oczach jest jak wczorajszy dzień, który minął” (Ps 90, 4).

Wprawdzie z antropologicznego punktu widzenia wierzenia religijne mogą być widziane jako część składowa danej kultury, jednak ich treść – przynajmniej w pewnych aspektach – nie odnosi się do rzeczywistości ziemskiej i jej uwarunkowań, lecz do innego, transcendentnego świata. Dlatego też, biorąc pod uwagę profil biblijny niniejszego opracowania, należy potraktować osobno ten trzeci typ *mundus inversus*. To właśnie wewnątrz religijnego wymiaru „świata do góry nogami” wyodrębnić można m.in. wierzenia i wyobrażenia, które odnoszą się bezpośrednio do egzystencji człowieka po śmierci. Temu zagadnieniu zostanie poświęcona pozostała część artykułu.

2. Zaświaty jako „odwrócony porządek”

We wszystkich kulturach świata obecne jest zainteresowanie tematyką śmierci oraz pozagrobowej egzystencji człowieka. Już samo doświadczenie utraty kogoś bliskiego rodzi potrzebę przeżywania specjalnego czasu żałoby. W wielu kulturach rytuały żałobne polegają na symbolicznym odwróceniu normalnego porządku rzeczy: odzież, fryzura, malowanie ciała oraz inne zachowania praktykowane w czasie żałoby są odwróceniem czy wręcz zaprzeczeniem normalnego funkcjonowania w świecie²⁴. Już starożytny historyk Herodot notował:

U innych ludów panuje zwyczaj, że z powodu żałoby strzygą włosy ci, których ona najbardziej dotyczy, a Egipcjanie, jeśli im ktoś umrze, zapuszczają na głowie i brodzie długie włosy, które dotąd strzygli²⁵.

Praktyka strzyżenia bądź zapuszczania włosów na czas żałoby, w celu wyróżnienia tego okresu, trafnie wpisuje się w schemat *mundus inversus*:

²⁴ Zob. H. Stubbe, *Trauerverhalten und das Phänomen der verkehrten Welt*, „Zeitschrift für Ethnologie” 113 (1988) H. 2, s. 199–205. Na tle przykładów z prehistorii, etnografii i folkloru autor pokazuje, jak żałobne rytuały, obecne w wielu kulturach świata, wyrażają odwrócenie normalnych codziennych ludzkich zachowań. Por. E. Durkheim, M. Mauss, *Primitive Classification*, transl. R. Needham, London 1969², s. XXVII.

²⁵ Herodot, *Dzieje*, II 36, tłum. S. Hammer, Warszawa 2007; zob. B. Liwoch, *Znaczenie włosów w obrzędach żałobnych wybranych kultur antycznych: grecko-rzymskiej i egipskiej*, „Załącznik Kulturoznawczy” 1 (2014), s. 103–115.

zetknięcie ze śmiercią jest dla żałobnika zanegowaniem zwyczajnego porządku życia, co na poziomie symbolicznym wyraża się przez postawienie własnej egzystencji niejako „do góry nogami”.

Jeszcze bardziej sugestywnie prezentują się bezpośrednio wierzenia i wyobrażenia na temat życia pozagrobowego. W wielu kulturach wizja zaświatów obejmowała wyraźne motywy „świata na opak”, przedstawiając egzystencję człowieka po śmierci, jako dramatyczne odwrócenie ziemskiego życia. Starożytni Egipcjanie w życiu po śmierci widzieli dosłowne przeciwieństwo rzeczywistości doczesnej: zmarli mieli na przykład chodzić głową w dół²⁶, czy żywić się odchodami²⁷. Zestawienie wierzeń ludów starożytnego Bliskiego Wschodu dowodzi, że życie pozagrobowe było powszechnie postrzegane jako świat odwrócony do góry nogami: po śmierci to, co „wyżej”, okazuje się „niżej”, „światło” staje się „ciemnością”, „luksus” zamienia się w „nędzę”, „wolność” w „zniewolenie”, a wszelka „normalność” prezentuje się jako „aberracja”²⁸.

W tym kontekście Bernd Janowski mówi o powszechnym paradygmacie „odwrócenia wszystkiego w zaświatach”²⁹. Zmarli mówią tym samym językiem, co żywi, ale każde słowo ma dokładnie przeciwne znaczenie, np. słodki oznacza gorzki, a gorzki – słodki³⁰. Zgodnie z wierzeniami niektórych indiańskich plemion, w świecie zmarłych słońce i księżyc poruszają się z zachodu na wschód³¹. Według melanezyjskich kultów cargo życie pozagrobowe charakteryzuje się m.in. odwróceniem koloru skóry zmarłych: rdzenni mieszkańcy po śmierci zmieniają się w ludzi białych,

²⁶ M. Chegodaev, *Lest One Be Turned Upside Down*, „Discussions in Egyptology” 40 (1998), s. 70.

²⁷ M.H. Van Voss, *Verabscheute Nahrung und verkehrte Welt*, „Orientalia” 72 (2003), s. 194–195; zob. także M. Chegodaev, *Lest One Be Turned Upside Down*, s. 79–80.

²⁸ Zob. P. Kruger, *Symbolic Inversion in Death*, s. 401–408.

²⁹ „Das Jenseits stellt die Inversion des Diesseits dar. Alles, was hier gilt, wird dort in sein Gegenteil verkehrt” (B. Janowski, *Konfliktgespräche mit Gott. Eine Anthropologie der Psalmen*, Neukirchen-Vluyn 2003, s. 259).

³⁰ Zob. L. Lévy-Bruhl, *The „Soul” of the Primitive*, transl. L.A. Clare, London 1928, s. 303nn.

³¹ Zob. H. Kenner, *Das Phänomen der verkehrten Welt in der klassischen Antike*, „Forschungen und Fortschritte” 41 (1967), s. 14.

zaś zmarli biali stają się jak autochtoni³². Można zatem stwierdzić, że pośmiertna egzystencja zasadniczo jawi się człowiekowi jako miejsce i stan konsekwentnego odwrócenia porządku obowiązującego w czasie ziemskiego życia³³. Również literatura biblijna Starego Testamentu, tak ściśle związana z szeroko rozumianą ludzką kulturą, zawiera pokrewne wątki i wyobrażenia na temat „zaświatów”.

3. *Mundus inversus* a życie pośmiertne w Starym Testamencie

Świadczenia Biblii Hebrajskiej, zanurzonej w kręgu kulturowym starożytnego Bliskiego Wschodu, zawierają liczne wzmianki na temat żałobnych zwyczajów rytualnych, które wpisują się w logikę „świata na opak”. Paul Kruger, analizując szeroki wachlarz starotestamentalnych rytów żałobnych, dostrzega w nich przejawy uniwersalnego zjawiska kulturowego zwanego „symbolicznym odwróceniem” („symbolic inversion”)³⁴. Na to zjawisko składa się, według autora, pięć typów żałobnych praktyk „na opak”: dobrowolne przyjmowanie bólu i cierpienia (np. 2 Sm 3, 35; Hi 2, 13); celowa niedbałość o wygląd zewnętrzny (np. Joz 7, 6; Ez 27, 30); odarcie z szat lub zmiana ubioru (np. Rdz 37, 34; 2 Sm 3, 31); unижona postawa ciała (np. Hi 1, 20; Ez 26, 16) oraz wyrzeczenie się godności (np. Iz 47, 1–3)³⁵.

Ponieważ praktyki żałobne mają ścisły związek z doświadczeniem śmierci, także i biblijne wyobrażenia dotyczące życia po śmierci wykazują podobne cechy odwróconego porządku, jak to miało miejsce również w innych kulturach i wierzeniach. Aby właściwie zrozumieć świadectwa biblijne na temat „zaświatów”, należy przede wszystkim podkreślić ich niejednorodność oraz etapowy charakter. Biblijna historia zbawienia

³² H. Jebens, *Verkehrte Welt*, s. 325; zob. H. Jebens, *Cargo-Kulte und Holy Spirit Movements. Zur Veränderungs- und Widerstandsfähigkeit der traditionellen Religion in Hochland von Papua-Neuguinea*, „Anthropos” 85 (1990), s. 403–413.

³³ Więcej na ten temat: C. Segre, *Fuori dal mondo. I modelli nella follia e nelle immagini dell'aldilà*, Torino 1990; G. Cocchiara, *Il mondo alla rovescia*, s. 136; S.M. Barillari, *Introduzione*, w: *Immagini dell'aldilà*, a cura di S.M. Barillari, Roma 1998, s. 13–15.

³⁴ Zob. P. Kruger, *The Inverse World of Mourning in the Hebrew Bible*, „Biblische Notizen” 124 (2005), s. 41–43.

³⁵ P. Kruger, *The Inverse World*, s. 44–46.

Starego Testamentu cechuje się bowiem znaczącą ewolucją poglądów dotyczących eschatologii, przez co trudno o jednoznaczne interpretacje tego zagadnienia³⁶. Ponadto autorzy starotestamentalni niemal zupełnie nie zajmują się rozwijaniem koncepcji życia pozagrobowego. Dla Izraelitów punktem wyjścia było przede wszystkim samo życie i koncentracja na relacji z Bogiem w teraźniejszości, nie zaś spekulacje dotyczące przyszłości³⁷. Jest to znacząca różnica pomiędzy pismami biblijnymi a literaturą ludów sąsiednich, często koncentrujących się na wyobrażeniach „zaświatów”. Śmierć na kartach Starego Testamentu to przede wszystkim koniec życia, a nie początek następnego. Wymownie oddaje to tekst kantyku Ezechiasza:

Zaiste, nie Szeol Cię sławi
ani Śmierć wychwala Ciebie;
nie ci oglądają się na Twoją wierność,
którzy w dół zstępują.
Żywy, żywy Cię tylko wysławia,
tak jak ja dzisiaj (Iz 38, 18–19).

Istnieją jednak teksty biblijne, które niejako przy okazji dostarczają pewnych pojęć i wyobrażeń na temat sposobu egzystowania człowieka po śmierci³⁸. Oto zmiążdżony cierpieniem Hiob, pragnąc śmierci i przeklinając dzień swoich narodzin, tak wyobraża sobie „zaświaty”:

Tam niegodziwcy nie krzyczą,
spokojni, zużyli już siły.
Tam wszyscy więźniowie bez lęku,
nie słyszą już głosu strażnika;
tam razem i mały, i wielki,
tam sługa jest wolny od pana (Hi 3, 17–19).

³⁶ Zob. W.T. Pitard, *Życie pośmiertne i nieśmiertelność*, w: *Słownik wiedzy biblijnej*, red. B.E. Metzger, M.D. Coogan, Warszawa 1996, s. 834–835 (Prymasowska Seria Biblijna).

³⁷ Zob. P.S. Johnston, *Cienie Szeolu. Śmierć i zaświaty w biblijnej tradycji żydowskiej*, tłum. P. Sajdek, Kraków 2010, s. 80–84.

³⁸ Jak słusznie zauważa Philip S. Johnston, świat podziemny „nie stanowi centralnego wątku Starego Testamentu w jego formie kanonicznej. [...] Choć warto badać wyobrażenia Izraelitów o świecie podziemnym, już na samym wstępie należy koniecznie zaznaczyć, że jest to w Starym Testamencie temat drugorzędny” (P.S. Johnston, *Cienie Szeolu*, s. 87).

Taki obraz pośmiertnej kondycji człowieka cechuje się m.in. odwróceniem tradycyjnego status quo, jaki normalnie odróżnia poszczególne grupy osób. Dla Hioba jest to wizja pożądana i uwalniająca, lecz nie jest to normą. Analogiczne wyobrażenie o odwróceniu porządku w „zaświatach” obecne jest także w Izajaszowej poezji, gdy prorok roztacza wizję tragicznego upadku króla Babilonii. Chociaż po śmierci zachowuje on status króla, musi zadowolić się innym porządkiem, drastyczne odwracającym jego ziemski styl życia:

Podziemny Szeol poruszył się przez ciebie,
na zapowiedź twego przybycia;
dla ciebie obudził cienie zmarłych,
wszystkich wielmożów ziemi;
kazał powstać z tronów
wszystkim królom narodów.
Wszyscy oni zabierają głos,
by ci powiedzieć:
„Ty również padłeś bezsilny jak i my,
stałeś się do nas podobny!
Do Szeolu strącony twój przepych
i dźwięk twoich harf.
Robactwo jest twoim posłaniem,
robactwo też twoim przykryciem” (Iz 14, 9–11).

Wizja ta wyraźnie wpisuje się w model „świata na opak”. Śmierć i jej konsekwencje widziane są znowu, jako bezlitosne przekreślenie różnic pomiędzy ludźmi, ponieważ osłabione istnienie w zaświatach nie pozwala na utrzymanie ziemskich podziałów społecznych czy jakiegokolwiek hierarchii. Jest to bytowanie w świecie o zaburzonym i wywróconym porządku, a więc: *mundus inversus*.

Mędrcy Izraela z zasady nie zajmują się życiem po śmierci. Niemniej pouczają swoich czytelników, aby cieszyli się życiem na ziemi, bo nawet jeśli jest ono „marnością”, to po śmierci w Szeolu nastąpi radykalne odwrócenie ziemskiej logiki i harmonii:

Nuże więc! W weselu chleb swój spożywaj
i w radości pij swoje wino!
Bo już ma upodobanie Bóg w twoich czynach. [...]
Każdego dzieła, które twa ręka napotka,
podejmij się według twych sił!
Bo nie ma żadnej czynności ni rozumienia,

ani poznania, ani mądrości w Szeolu,
do którego ty zdążasz (Koh 9, 7. 10).

Tę dogłębną inność życia po śmierci w gorzkich słowach wyraża także inny biblijny mędrzec, Syrach, zachęcając swych wychowanków: „Dawaj, bierz i staraj się o rozrywki dla siebie, albowiem w Szeolu na próżno szukać przyjemności” (Syr 14, 16). A zatem opisy „zaświatów”, choć pojawiają się w Biblii niezmiernie rzadko, ukazują senną i posępną egzystencję pośmiertną, pozbawioną sensownej działalności czy zróżnicowania społecznego, które są typowe dla ziemskiego bytowania człowieka³⁹. W tym znaczeniu starotestamentalna wizja życia pozagrobowego, jakkolwiek mglista i niejednoznaczna, prezentuje się jako swoisty „świat na opak”.

Nie jest to ostatnie słowo starotestamentalnego objawienia w temacie życia po śmierci. W księdze Mądrości, będącej szczytowym punktem rozwoju eschatologii Pierwszego Przymierza, znajduje się znamieny tekst dotyczący nieśmiertelności ludzkiej duszy. Zawarte są w nim motywy *mundus inversus* odnoszące się do pośmiertnego bytowania sprawiedliwych:

Dusze sprawiedliwych są w ręku Boga
i nie dosięgnie ich męka.
Zdało się oczom głupich, że pomarli,
zejście ich poczytano za nieszczęście
i odejście od nas za unicestwienie,
a oni trwają w pokoju.
Choć nawet w ludzkim rozumieniu doznali kaźni,
nadzieja ich pełna jest nieśmiertelności (Mdr 3, 1–4).

Przytoczona wizja pośmiertnej odpłaty dla sprawiedliwych, którzy na ziemi doznali cierpienia, jest ważnym krokiem naprzód w biblijnym rozumieniu natury zaświatów. Chociaż wpisuje się w znany model ostrzegania radykalnej rozbieżności między sytuacją ziemską oraz tą po śmierci, nie mówi już o bezkształtnym i pozbawionym sensu losie zmarłych. Przeciwnie, wskazuje na bezpośrednią zależność pośmiertnego losu od jakości życia na ziemi. Takie spojrzenie na życie pozagrobowe otwiera

³⁹ Zob. P.S. Johnston, *Cienie Szeolu*, s. 103.

się już na następną, kluczową fazę biblijnego objawienia. Dokonało się ono „przez pojawienie się naszego Zbawiciela, Chrystusa Jezusa, który przewyciężył śmierć, a na życie i nieśmiertelność rzucił światło przez Ewangelię” (2 Tm 1, 10).

Zakończenie

Odwieczne ludzkie pytanie o egzystencję człowieka po śmierci znajduje swój wyraz w licznych wierzeniach na temat życia pozagrobowego, obecnych także na kartach Pisma Świętego. Chociaż Stary Testament nie daje jeszcze pełnych odpowiedzi, rzuca jednak pewne światło na to, co czekać będzie człowieka po zakończeniu ziemskiego życia. Niniejsze opracowanie jest swoistą interpretacją niektórych biblijnych intuicji na temat „zaświatów”, ujętych w świetle koncepcji odwróconego świata (*mundus inversus*). Kategoria ta, mimo iż wprost nieobecna w języku biblijnym, może pomóc głębiej zrozumieć niektóre aspekty starotestamentalnych tekstów, prezentując je na tle ogólnoludzkiej tendencji do widzenia świata „do góry nogami”.

Bibliografia

Assmann J., *Literatur und Karneval im Alten Ägypten*, w: *Karnevalische Phänomene in antiken und nachantiken Kulturen und Literaturen*, Hrsg. S. Döpp, Trier 1993, s. 31–57 (Bochumer Altertumswissenschaftliches Colloquium, 13).

Babcock B.A., *Introduction*, w: *The Reversible World. Symbolic Inversion in Art and Society*, ed. B.A. Babcock, Ithaca–London 1978, s. 13–36 (Symbol, Myth and Ritual).

Barillari S.M., *Introduzione*, w: *Immagini dell'aldilà*, a cura di S.M. Barillari, Roma 1998, s. 7–26.

Basson A., „Only ruins remain”. *Psalm 74 as a Case of „Mundus Inversus”*, „Old Testament Essays” 20 (2007) no. 1, s. 128–137.

Chegodaev M., *Lest One Be Turned Upside Down*, „Discussions in Egyptology” 40 (1998), s. 67–80.

Cocchiara G., *Il mondo alla rovescia. I primi studi sul folklore, la cultura e irrazionale e sul rovesciamento dissacrante della realtà*, Torino 1981 (Universale Scientifica, 218/219).

Colie R.L., *Paradoxia Epidemica. The Renaissance Tradition of Paradox*, Princeton 1966.

Durkheim E., Mauss M., *Primitive Classification*, transl. R. Needham, London 1969².

Freud S., *Gesammelte Werke chronologisch geordnet*, Bd. 11: *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, London 1940.

Gadamer H.-G., *Die verkehrte Welt*, w: *Hegel-Tage Royaumont 1964. Beiträge zur Deutung der Phänomenologie des Geistes*, Hrsg. H.-G. Gadamer, Bonn 1966, s. 135–154 (Hegel-Studien, 3).

Hegel G.W.F., *Phänomenologie des Geistes*, Berlin 1832.

Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2007.

Hill C., *The World Turned Upside Down. Radical Ideas During the English Revolution*, Harmondsworth 1975.

Janowski B., *Konfliktgespräche mit Gott. Eine Anthropologie der Psalmen*, Neukirchen-Vluyn 2003.

Jebens H., *Cargo-Kulte und Holy Spirit Movements. Zur Veränderungs- und Widerstandsfähigkeit der traditionellen Religion in Hochland von Papua-Neuguinea*, „Anthropos” 85 (1990), s. 403–413.

Jebens H., *Verkehrte Welt*, w: *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*, Hrsg. H. Cancik, B. Gladigow, K.-H. Kohl, Bd. 5, Stuttgart 2001, s. 323–327.

Johnston P.S., *Cienie Szeolu. Śmierć i zaświaty w biblijnej tradycji żydowskiej*, tłum. P. Sajdek, Kraków 2010.

Kenner H., *Das Phänomen der verkehrten Welt in der klassischen Antike*, „Forschungen und Fortschritte” 41 (1967), s. 11–14.

Kornacka B., „Mundus inversus” ossia sui principia carnevaleschi nella pubblicità televisiva italiana, „Studia Romanica Posnaniensia” 32 (2005), s. 161–183.

Kruger P., „Mundus Inversus” and the Phenomenon of Cursing. Some Examples from the Ancient Near East and the Hebrew Bible, w: *Weltkonstruktionen. Religiöse Weltdeutung zwischen Chaos und Kosmos vom Alten Orient bis Islam*, Hrsg. P. Gemeinhardt, A. Zgoll, Tübingen 2010, s. 47–63 (Oriental Religions in Antiquity, 5).

Kruger P., *A Woman Will „Encompass” a Man. On Gender Reversal in Jer 31,22b*, „Biblica” 89 (2008) no. 3, s. 380–388.

Kruger P., *Symbolic Inversion in Death. Some Examples from the Old Testament and the Ancient Near Eastern World*, „Verbum et Ecclesia” 26 (2005) no. 2, s. 398–411.

Kruger P., *The Inverse World of Mourning in the Hebrew Bible*, „Biblische Notizen” 124 (2005), s. 41–49.

Kunzle D., *World Upside Down. The Iconography of a European Broadsheet Type*, w: *The Reversible World. Symbolic Inversion in Art and Society*, ed. B.A. Babcock, Ithaca–London 1978, s. 39–94 (Symbol, Myth and Ritual).

Lachmann R., *Verkehrte Welt*, w: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Hrsg. J. Ritter, K. Gründer, G. Gabriel, Bd. 11, Basel 2001, s. 705–707.

Lévy-Bruhl L., *The „Soul” of the Primitive*, transl. L.A. Clare, London 1928.

Liwoch B., *Znaczenie włosów w obrzędach żałobnych wybranych kultur antycznych: grecko-rzymskiej i egipskiej*, „Załącznik Kulturoznawczy” 1 (2014), s. 103–115.

Nardozi G., *Il mondo alla rovescia. Come la finanza dirige l'economia*, Bologna 2015.

Paszko P., „Mundus inversus” nei cantici femminili dell'Antico Testamento, Roma 2019 (Analecta Biblica, 227).

Phillips M., *The World Turned Upside Down. The Global Battle over God, Truth, and Power*, New York 2010.

Pitard W.T., *Życie pośmiertne i nieśmiertelność*, w: *Słownik wiedzy biblijnej*, red. B.E. Metzger, M.D. Coogan, Warszawa 1996, s. 834–836 (Prymasowska Seria Biblijna).

Rathaus A., *Disputa teologica in un mondo alla rovescia. Il dramma su Abramo di Moshè Zacuto*, „*Altre Modernità*” 7 (2011) n. 1, s. 1–14.

Segre C., *Fuori dal mondo. I modelli nella follia e nelle immagini dell’aldilà*, Torino 1990.

Stubbe H., *Trauerverhalten und das Phänomen der verkehrten Welt*, „*Zeitschrift für Ethnologie*” 113 (1988) H. 2, s. 199–205.

Van Leeuwen R.C., *Proverbs 30:21-23 and the Biblical World Upside Down*, „*Journal of Biblical Literature*” 105 (1986) Issue 4, s. 599–610.

Van Voss M.H., *Verabscheute Nahrung und verkehrte Welt*, „*Orientalia*” 72 (2003), s. 194–195.